

ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО РУХОМИХ З'ЄДНАНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДНІПРОВСЬКО- КАРПАТСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Леонід КРИВИЗЮК,
кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник наукового центру
Академії сухопутних військ

Кривизюк Л. Оперативне мистецтво рухомих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської наступальної операції.

У статті розглянуто і проаналізовано роль рухомих з'єднань при введенні в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в оперативній глибині в умовах весняного бездоріжжя в Одеській наступальній операції.

Ключові слова: корпус, кінно-механізована група, танки, наступ, противник, фронт.

Кривизюк Л. Оперативное искусство подвижных соединений на завершающем этапе Днепровско-Карпатской наступательной операции.

В статье рассмотрено и проанализировано роль подвижных соединений при вводе в прорыв для наращивания усилий и развития успеха в оперативной глубине в условиях весеннего бездорожья в Одесской наступательной операции.

Ключевые слова: корпус, конно-механизованная группа, танки, наступление, противник, фронт.

Кривизюк Л. Operational art mobile connections at the final stage of the Dnieper-Carpathian offensive. The article reviews and analyzes the role of mobile connections in giving break to build upon the success and development of operational depth in spring thaw in Odessa offensive.

Keywords: corps, horsed-mechanized group, tanks, offensive, enemy, front.

У новітній історичній науці історія Другої світової війни є предметом особливого зацікавлення і прискіпливого вивчення. Війна між Німеччиною і Радянським Союзом залишила глибокий слід в історичній долі України та в історії її народу. Воєнне мистецтво в операціях вказаного періоду, що проходили на території України, залишається найменш дослідженим у вітчизняній історіографії. Одним із важливих завдань вітчизняної воєнно-історичної науки є ґрунтовніше вивчення наукових праць учених та джерельної бази з висвітлення бойових дій, що проходили на теренах України.

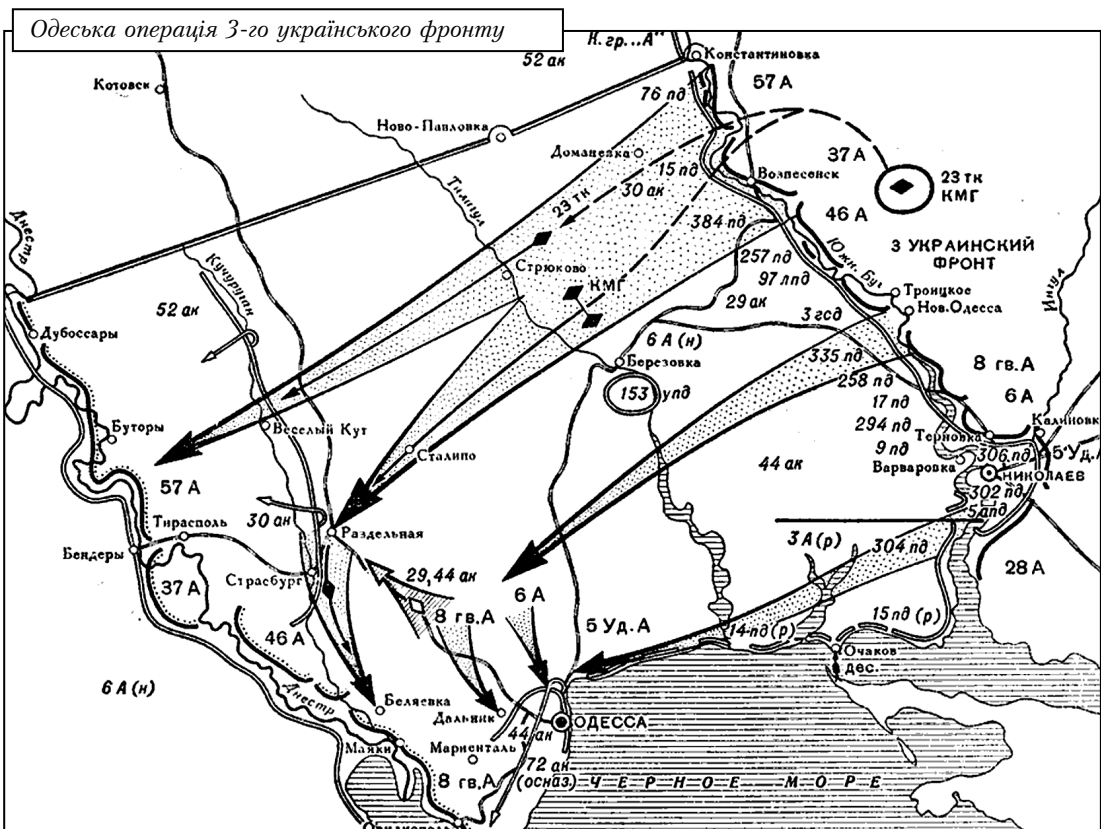
В радянській історіографії [3, 4, 8, 9, 10, 12, 18, 20] та мемуарній літературі [11, 14] розглядалися питання бойового досвіду застосування рухомих з'єднань в Одеській наступальній операції, яка є складовою

Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції. Акцентована увага на ролі кінно-механізованої групи при введенні в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в глибині оборони противника.

У вітчизняній історичній науці досліджувану проблему зачіпали [1, 2, 6, 16], але вона не знайшла належного висвітлення, зокрема щодо танкових і механізованих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції.

Мета цієї статті – визначити роль і значення танкових і механізованих (рухомих) з'єднань в Одеській наступальній операції при введенні їх в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в оперативній глибині оборони та під час переслідування противника.

Одеська наступальна операція військ 3-го Українського фронту (командувач –

генерал армії Р. Малиновський) проходила з 26 березня по 14 квітня 1944 року [1, 535; 2, 158]. Операція складала перший етап третього сталінського удару. Він включав Одеську і Кримську операції. Одеська наступальна операція є продовженням Березнегувато-Снігурівської наступальної операції [5, 265] і є складовою Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції. Як стверджує Валерій Грицюк, особливістю Дніпровсько-Карпатської операції стала незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника [6, 124].

Операцію проводили в умовах весняного бездоріжжя безпосередньо після розгрому німецьких військ у районі Березнегувате і Снігурівка. Ще під час Березнегувато-Снігурівської операції війська фронту отримали завдання від Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК) (директива № 22050): переслідувати противника, що відходить, не допустити його відходу за р. Південний Буг і захопити переправи через річку на ділянці Константинівка, Вознесенськ, Нова Одеса, щоб не дати йому нагоди організувати оборону на цій водній перешкоді. Одночасно вимагалось з ходу звільнити Миколаїв і Херсон, а в подальшому зайняти Тирасполь, Одесу і продовжити наступ з

метою вийти на р. Прут і північний берег р. Дунай, тобто на державний кордон СРСР [7, 58].

Противник прагнув зупинити наступ радянських військ, обладнав у глибині оборони пояси оборонних рубежів по річках Тилігул, Великий Куяльник, Малий Куяльник, Дністер. Велику увагу було приділено укріпленню підступів до Одеси [8, 190].

Німецьке командування відводило свої війська на захід, що дозволило 3-му Українському фронтові відновити наступ і організувати переслідування противника на напрямках Тирасполя і Одеси. Як наслідок, зупинити подальше просування Червоної Армії німцям не вдалося, як писав Тіппельських [9, 349].

19 березня 1944 року Військова рада 3-го Українського фронту і представник ВГК Маршал Радянського Союзу О. Василевський надіслали в Ставку план проведення Одеської наступальної операції. Задум операції передбачав: головний удар нанести силами 46 А (генерал-лейтенант В. Глаголев) і 8 гв. А (генерал-полковник В. Чуйков), кінно-механізованої групи (КМГ) під командуванням генерал-лейтенанта І. Плієва (4-й гвардійський кавалерійський корпус (генерал-майор В. Головський) і 4-й гвардійський механізований корпус (генерал-лейтенант танкових військ Т. Танасчишин, з 31.03.1944 генерал-майор танкових військ В. Жданов) і 23-го танкового корпусу (генерал-лейтенант танкових військ О. Ахманов) у загальному напрямку на Роздільну і оточити Одесу з північного заходу.

57 А (генерал-лейтенант М. Гаген) і 37 А (генерал-лейтенант М. Шарохін) отримали завдання наступати у напрямку на Тирасполь.

Битва за Одесу. Воїни ЧА ВМФ вступають в Одесу

Допоміжний удар планувалося нанести силами 6 А (генерал-лейтенант І. Шльомін), 5-ої ударної армії (генерал-лейтенант В. Цветаєв) і 28 А (генерал-лейтенант О. Гречкін) у напрямку Миколаїва, Одеси [10, 506].

Кінно-механізовану групу зі своїми 200 танками планувалося ввести в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху через Роздільну на Одесу у взаємодії з 46 А і 8 гв. А. 23-й танковий корпус, підсилений мотоциклетною групою (за умови, що до цього часу фронт отримає всі 360 танків, що вже були відправлені Ставкою) у тісній взаємодії з 37 А йшов у напрямку на Вознесенськ, Цебриково, Тирасполь. Одночасно просили Ставку допомогти фронту артилерійськими тягачами, танками і винищувальною авіацією та прискорити прибуття особового складу на поповнення частин.

На підготовку форсування р. Південний Буг відводилося два дні – 21–22 березня з виходом на рубіж 5–8 км на захід від річки.

До 1 квітня планувався вихід військ фронту на рубіж Затишшя, Роздільна і оволодіння Одесою.

Ставка Верховного Головнокомандування, розглянувши представлений план, затвердила і наказала негайно розпочати підготовку операції, але у виділенні особового складу відмовила [11, 190; 12, 161–162; 13, схема 4а].

На початок операції у складі 3-го Українського фронту нараховувалося 57 стрілецьких дивізій, один танковий, один механізований і один кавалерійський корпус, що забезпечувало середню оперативну щільність 3–4 км на одну стрілецьку дивізію. Під час попередніх боїв війська фронту понесли втрати, і чисельність стрілецьких дивізій не перевищувала 3–4 тис. чол.

Військам фронту на 170-кілометровій ділянці фронту від Константинівки до Дніпровсько-Бузького лиману протистояла 6-а німецька і 3-я румунська армії, які нараховували 21 дивізію (з яких чотири – румунські і одна – словацька) і вісім бригад

штурмових гармат. У зв'язку з великими втратами у попередніх боях близько половини цих дивізій були зведені у бойові групи дивізій. Чисельність піхотних дивізій сягала 7,5 тис., а бойових груп – 4,5 тис. чоловік. Це німецьке угруповання підтримувалося авіацією двох німецьких корпусів і двох румунських повітряних флотилій, які нараховували 620 літаків.

За наявністю сил і засобів 3-й Український фронт мав чисельну перевагу над німецьким угрупованням: в особовому складі в 2,6 рази, в артилерії – у 3,2 рази, у танках і САУ – у 2,6 рази. На напрямку головного удару оперативна щільність складала 1,7–2,5 км на дивізію, перевага на боці радянських військ була ще більш відчутною: в особовому складі – в 4,5 рази, в артилерії і мінометах – у 4 рази, у танках і САУ – у 4,5 рази.

Весняне бездоріжжя та повільне відновлення залізниці ускладнило забезпечення військ фронту боєприпасами і пально-мастильними матеріалами. Підвезення артилерії, боєприпасів і табельних засобів для переправи здійснювали лише трактори і всюдиходи. Через це початок операції було перенесено з 23 на 26 березня.

В ніч на 26 березня армії правого крила і центру (57, 37, 46 і 8 гв. армії) 3-го Українського фронту після артилерійської підготовки приступили до форсування Південного Бугу основними силами, використовуючи переважно підручні переправні засоби і ті, що підійшли у незначній кількості. Через інтенсивний артилерійський вогонь противника, що призводив до втрати понтонних засобів, переправа була припинена і відновилася з настанням темряви.

27 березня успішніше діяли війська 57 А і 37 А, які розширили захоплені плацдарми в районі Константинівки і Вознесенська. 46 А і 8 гв. А не змогли подолати супротив німців. Враховуючи успіх свого правого крила і лівого крила 2-го Українського фронту у напрямку на Тирасполь, командувач 3-го Українського фронту ви-

рішив зосередити основні зусилля на правому фланзі. На цей напрямок були перегрупувані 23-й танковий корпус зі смуги 46 А у смугу 57 А із завданням на ранок 28 березня зосередитися в районі Трікрати, Олександрівки, Воронівки і бути готовими в ніч на 29 березня до переправи в районі Олександрівки й готовності нанести удар у напрямку на Тирасполь [8, 191]. Кінно-механізована група готувалася перейти зі смуги 8 гв. А у смугу 37 А із завданням до ранку 29 березня зосередитись в районі Олександрівки і Вознесенська, переправитись мостами 37 А із завданням розрізати 6-у німецьку армію в напрямку Березівка-Роздільна. Враховуючи досвід попередніх операцій, у танкових частинах кожен танк, крім основної заправки пально-мастильних матеріалів і боекомплекту, додатково кріпив на бортах по дві бочки пального і оливи, а на люці двигуна (не закриваючи жалюзі) – до двадцяти ящиків зі снарядами [14, 140; 15, 96].

Слідом за 23-м танковим корпусом переправилися танки і головні сили кінно-механізованої групи. Головні сили КМГ перейшли в наступ для прориву оборони і виходу в тил 6-ої німецької армії. Перший ешелон 4-го гв. МК: 14-а, 15-а гвардійські механізовані і 36-а танкова бригади розвивали наступ на правому фланзі з півночі у

напрямку Доманівка, Мостове, Березівка. 13 гв. мбр прикривала його правий відкритий фланг. Решта сил корпусу були ешелоновані в глибину для маневру, нарощування зусиль і розвитку успіху першого ешелону. Дивізії кавалерійського корпусу зі своїми засобами підсилення наступали лівіше широким фронтом.

У цей час війська 6-ої, 5-ої ударної і 28-ої армій вели важкі бої в районі Миколаєва. В ніч на 28 березня 61 сд (генерал-майор Л. М. Лозанович) і 243 сд (полковник М. І. Тоголев) із складу 6 А під інтенсивним вогнем противника на підручних засобах форсували р. Інгул і о третій годині 28 березня увірвалися в Миколаїв з півночі, порушивши цим стійкість оборони противника, а на четверту годину прорвалися в центр міста. Одночасно 130 сд (полковник К. В. Сичов) 5-ої ударної армії прорвалася через р. Інгул і спільно з іншими з'єднаннями армії, що наступали зі сходу, увірвалися в місто. У результаті узгоджених дій на ранок 28 березня м. Миколаїв було звільнено.

Опівночі 31 березня передові загони 4 гв. МК і 10 гв. кд увірвалися у Березівку. Через цей населений пункт від Південного Бугу проходила залізниця і шосейна дорога – найважливіші для 6-ої німецької армії і єдині для 3-ої румунської армії шляхи відходу. Командувач кінно-механізованої групи

приймає рішення одночасно з підготовкою прориву у районі Березівки форсувати річку в районі Завадівки і розвивати наступ у напрямку Раухівки, Котовського, Андріївки, головний удар нанести у напрямку Вікторівки, Нейково – в обхід противника, який протистоїть механізованому корпусу, і створити передовий загін для захоплення Сталіно. 9 гв. кд рішучим ударом захопила залізничну станцію і

Звільнення Одеси від німецьких загарбників

увірвалася до Березівки з півдня, а 30 кд, форсувавши Тилігул, обійшла Березівку з південного заходу й відрізала шляхи відступу німецькому гарнізону. 4 гв. МК також вступив до Березівки. Бій тривав майже до півдня. Німецькі війська, що оборонялися, було розгромлено. Війська кінно-механізованої групи виступили на станцію Роздільна. У той час у небі з'явилися німецька авіація. На бойові позиції військ і залізничну станцію посипалися бомби. Одна з них влучила у спостережний пункт на північно-західній околиці Березівки, де перебував командир 4 гв. МК. Смерть генерала Т. Танисчишина глибоко вразила всіх воїнів. Його з почестями поховали у Вознесенську. Командиром корпусу було призначено начальника штабу генерал-майора В. Жданова [14, 99-102; 16, 331].

У цей час на лівому крилі фронту вздовж узбережжя Чорного моря успішно наступали війська 5-ї ударної армії. 30 березня разом з десантною групою Чорноморського флоту комбінованим ударом з суші і моря звільнили Очаків.

Німці, намагаючись не допустити оточення, вживали всі заходи, щоб затримати наступ військ 57-ої і 37-ої армій, 23 тк і кінно-механізованої групи на рубежі р. Тилігул. Незважаючи на впертий супротив ворога, війська 37-ої армії і кінно-механізованої групи 31 березня форсували річку і вибили противника з висот правого берега. 4 квітня кінно-механізована група оволоділа станцією Роздольна, перерізавши залізницю, що з'єднує Одесу з Тирасполем. Внаслідок цього угруповання противника було розсічене на дві частини. 30-й і 52-й армійські корпуси 6-ої німецької армії під ударами 37-ої і 57-ої армій та 23 ТК відступали до Тирасполя. 29-й, 44-й і 72-й корпуси 6-ої армії і румунський 3-й армійський корпус охоплювалися військами 3-го Українського фронту з півночі і північного заходу і притискалися до Одеси. Одеському угрупованню загрожувало оточення. 5 квітня кінно-механізована група підійшла до Страсбургу, від-

тиснувши за Дністер у районі Беляєвки частину сил 29-го армійського корпусу (бригада штурмових гармат, два танкових батальйони) [17, 473; 4, 179; 18, 86; 19, 520].

Для німецького командування надзвичайно важливим було втримати Одесу. Це підтверджують протокольні записи бесіди, що відбулася 20-21 березня 1944 року між Деницем і Гітлером, в якій останній підкреслив, що втрата Одеси негативно вплине на морські перевезення і на обстановку в Чорному морі, особливо на забезпечення Кримського півострова [20, 562].

Німецьке командування, намагаючись уникнути оточення в районі Одеси, перекодувало військам фронту вийти на цей напрямок. У другій половині дня 5 квітня і в ніч на 6 квітня в район на південний схід від Роздільної були підтягнуті п'ять дивізій (3-я горнострілецька, 17-а, 258-а, 294-а і 335-а – піхотні) під командування 29-го армійського корпусу. На північний захід від Роздільної зосередилась 97-а легкопіхотна і 257-а піхотна дивізії 30-го армійського корпусу [17, 473].

З метою забезпечення відходу своїх військ німецьке командування зранку 6 квітня розпочало частиною сил 44-го і 29-го корпусів контрудар у напрямку Роздільна, щоб з'єднатися з частинами 52-го і 30-го армійських корпусів, вийти до переправ на р. Дністер біля Тирасполя і відвести свої війська на правобережжя Дністра.

Під час жорстоких боїв радянські війська нанесли ворогу значних втрат, але чимала кількість його військ змогла пробитися через бойові порядки військ 37-ї армії, що діяла в районі Роздільної, і відійти в район Тирасполя.

Протягом 7 квітня кінно-механізована група продовжувала наступ уздовж лівого берега Дністра і захопила Беляєвку, Маяки, створила загрозу захоплення єдиної переправи через Дністровський лиман в районі Овідіополя.

9 квітня КМГ отримала розпорядження від командування фронту, в якому було

Одеса. 10 квітня 1944 р.

поставлене завдання частиною сил захопити Овідіополь, відрізати шляхи відходу противника до переправ через р. Дністер, а головними силами вийти на узбережжя Чорного моря трохи південніше Одеси.

8-ма гвардійська армія повинна була на ранок 9 квітня вийти на рубіж біля Беляєвки, Маяків і до кінця дня ударом з півночі у взаємодії з 6-ю і 5-ю ударною арміями оточити німецьке угруповання в районі Одеси, оволодіти містом.

Але під час запеклих боїв війська 3-го Українського фронту не змогли повністю оточити частини 72-го і 44-го армійських корпусів противника. А сталося це тому, що кінно-механізована група, яка стримувалася німецькими військами, що відходили до Овідіополя, з виходом на узбережжя Чорного моря, запізнилася. Не спромоглася відрізати шляхи відходу противника і 8 гвардійська армія.

І, як наслідок цих невдалих дій, все узбережжя від Одеси до Овідіополя лишилося не зайнятим військами фронту. Німці, кидаючи велику кількість техніки, озброєння, відходили до переправи Дністровського лиману.

Тільки опівдні 10 квітня головні сили кінно-механізованої групи з боями захопили Татарка і до кінця 10 квітня вийшли на узбережжя Чорного моря [12, 167; 13, 4а; 21, 337].

В ніч на 10 квітня війська 8-ої гвардійської, 6-ої і 5-ої ударної армії після короткої артилерійської підготовки ударами зі сходу, півночі і заходу після кровопролитних боїв захопили й Одесу. Продовжуючи переслідування противника, війська 3-го Українського фронту 11-14 квітня вийшли до Дністра, звільнивши Тирасполь, з ходу форсувавши річку, захопили плацдарми, включаючи Киц-

канський. На цьому рубежі, згідно з наказом Ставки, ВГК перейшли до оборони. Одеська операція була завершена. Лівий берег Дністра був повністю звільнений від німецьких військ.

В результаті Одеської операції 6-та німецька і 3-я румунські армії зазнали тяжких втрат. Із 21 дивізії, що оборонялися за нижньою течією Південного Бугу, 4 дивізії були зведені у бойові групи, а решті нанесено шкоду в живій силі і техніці.

Війська 3-го Українського фронту, просувшись на 180 км, звільнили Миколаївську і Одеську області, а також значну частину Молдови. Чорноморський флот отримав можливість перебазувати у північно-західний район басейну Чорного моря флот і авіацію, що створило загрозу ізоляції з моря кримського угруповання противника, яке було заблоковано радянськими військами з суходолу.

В Одеській наступальній операції, як при прориві оборони противника, так і під час його переслідування, широко застосовували гармати для стрільби прямою наводкою.

Існували величезні труднощі в поставчанні боєприпасів і пально-мастильних матеріалів, особливо бронетанкових військ. З метою забезпечення дій рухомих з'єднань боєприпасами й іншими матеріальними за-

собами в операції застосовувалася транспортна авіація, яка на парашутах скидала військам необхідні вантажі.

Значно удосконалювалося мистецтво організації і здійснення перегрупувань і маневрів під час операції.

Діючи в оперативній глибині, рухомі з'єднання порушували управління, зв'язок і роботу тилу противника, подавляли рештки його військ і резерви, що висувалися з глибини.

Під час операції військам фронту доводилося форсувати декілька рік і лиманів. В умовах, коли через бездоріжжя табельні переправні засоби відставали, широко використовувалися трофейні та підручні переправні засоби. Важливою особливістю форсування рік танками і САУ було те, що воно здійснювалося в умовах підняття рівня води, розливання долинами і заплавами і збільшення швидкості течії.

Важливе значення мали дії передових загонів, які стрімко виходили в оперативну глибину, відриваючись від головних сил на 35-50 км. Противник лишався на вигідних для оборони рубежів, а сили військ фронту отримували можливість безупинно просуватися вперед.

Одеська наступальна операція, незважаючи на тяжкі умови весняного бездоріжжя, характеризується відносно високими темпами наступу, який в окремі дні досягав 30 км на добу, а піхоти – 9–12 км. Такі темпи наступу військ досягалися обходом окремих опорних пунктів і вузлів опору противника, веденням невеликими групами бойових дій вночі, невідступним переслідуванням противника, що відходив.

Разом з тим слід зазначити, що війська 3-го Українського фронту не змогли в повному обсязі виконати завдання, що були поставлені Ставкою ВГК, а саме – вийти на державний кордон з Румунією.

Противнику ціною значних втрат у живій силі і бойовій техніці вдалося відвести частину військ 6-ої німецької і 3-ої румунської армій на західний берег Дністра, зайняти оборону на цьому водному рубежі і організувати затятий опір.

У підсумках операції в значній мірі позначилась неукомплектованість частин і з'єднань особовим складом і бойовою технікою, що було наслідком більш ніж тримісячних неперервних боїв військ фронту, що пройшли шлях від Нікополя до Дністра.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія історії України. Т. 7. – Київ: Наукова думка, 2010. – 728 с.
2. І. К. Патриляк, М. А. Боровик. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: Видавцяц ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
3. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник статей. / Под общей редакцией доктора исторических наук полковника П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1973. – 624 с.
4. Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1973.
5. Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.
6. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1944-1945. – Т. 16(5-4). – М.: ТЕРРА, 1999.
8. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М.: Наука, 1970.

9. История военного искусства. Т.2. /Под общей редакцией доктора военных наук, профессора, Главного маршала бронетанковых войск П.А. Ротмистрова / – М.: Воениздат, 1963. – 720 с.
10. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. – (Гл. ред. М. М. Козлов). – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
11. Василевский А. М. Дело всей жизни. М.: Политиздат, 1973.
12. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед. – М., 1958. – 840 с.
13. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед. /Альбом схем/ – М., 1958.
14. Плиев И. А. Разгром «армии мстителей». – Орджоникидзе: Северо-осетинское книжное издательство, 1967. – 236 с.
15. История второй мировой войны 1939-1945 гг. в 12 томах. Том 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – М.: Воениздат, 1977. – 536 с.
16. Безродний Є. Ф. Одеська наступальна операція 1944 року. //Україна в подум'ї війни 1941-1945. – К: Видавництво Україна. 2005. – 560 с.
17. Владимир Дайнес. Бронетанковые войска Красной Армии. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 640 с.
18. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.). – М., 1962. – 738 с.
19. Мерников А. Г. История войн от древнего мира до наших дней. / А. Г. Мерников, А. А. Спектр. – Минск: Харвест, 2007. – 640 с.
20. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Военно-исторический очерк. – (Под общей редакцией генерал-лейтенанта Платонова С. П.). – М.: Воениздат, 1958.
21. Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 437.